

Етапи і напрями становлення та реформування кримінального судочинства

Правильному розумінню та реалізації норм кримінально-процесуального законодавства сприяє знання історії його формування і розвитку. Ретроспективний погляд на історію становлення та розвиток українського кримінального судочинства, його юридичну техніку допоможе більш глибокому і правильному розумінню чинного закону, його впливу на пізнавальну діяльність слідчого.

Василь СТРАТОНОВ,
завідувач кафедри
галузевого права
Херсонського державного
університету,
кандидат юридичних наук,
доцент

Процес докорінного перетворення "радянського права" на "право громадянського суспільства", зміна історичного типу і форм кримінального судочинства потребує ретельного дослідження минулого, аналізу теперішнього і розробки прогнозів розвитку законодавства на перспективу, що дозволить привести кримінально-процесуальне законодавство до вимог сучасності, здійснити його оптимізацію, в тому числі вдосконалити пізнавальну діяльність слідчого.

У сучасній історіографії пропонуються різні підходи до періодизації історії законодавства, зокрема щодо кримінального судочинства. Один з підходів обумовлений взаємозв'язками з соціально-економічним устроєм суспільства і його державно-правовими формами, фактами і явищами¹.

Інший підхід ґрунтується на об'єктивно існуючих взаємозв'язках між законодавством і панівним у державі політичним режимом (демократичний, тоталітарний, перехідний), визначаючи історичні форми кримінального процесу (змагальний, розшуковий або змішаний)².

Такий підхід здатний забезпечити історичне наступництво нового і старого, зберегти позитивний досвід правового регулювання, передусім феномен писаного права.

Історичний підхід до вивчення правових явищ дає можливість розглядати кожне питання з точки зору того, як відоме явище в історії виникло, які основні етапи в своєму розвитку проходило, і з точки зору його розвитку спостерігати його досконалість та перспективи розвитку.

Аналізуючи законодавство до-революційного періоду, варто виділити прийоми і засоби, їх можливості об'єктивно встановлювати істину при розслідуванні справи. Основу такої діяльності склали допити, обшуки. Для перевірки допитів проводились очні ставки. У цей період з'являються спроби розширити систему прийомів і засобів збирання доказів. Зокрема, велика увага приділяється використанню матеріальних носіїв інформації — документів. У 1903 р. було опубліковано унікальну працю Є. Буринського "Судова експертиза документів". У ній автор виклав результати глибокого наукового вивчення методів і засобів дослідження документів для слідства і суду³.

Поширеним засобом отримання доказів залишалася церковна присяга. У силу її особливостей необхідно було забезпечити осо-

бисту участь сторін у прийнятті присяги. Причому присяга приймалася не в суді, а в церкві. Приймав присягу не суддя, а священник.

Першою з відомих в Україні і Росії праць, у якій давалися рекомендації щодо найдоцільнішого порядку проведення слідчих дій, була праця Івана Посошкова "Про убогість і багатство" (1724 р.)⁴.

Питання про технічні прийоми і засоби виявлення, фіксації та дослідження речових доказів, що склали пізніше новий напрям процесу доказування, не ставилися, тому що для цього ще не було об'єктивних передумов.

На той час було видано низку довідкових видань, до яких належать праці В. Долопчева "Участь поліції у провадженні кримінальних справ. Керівництво для чинів поліції" (1901 р.), Л. Дабкевича "Настільний поліцейський словник" (1904 р.) та інші⁵. Довгі, важкі і незграбні фрази, канцеляризми, церковнослов'янські звороти, незрозумілі терміни — все це вважалось допустимим у мові закону царської Росії, слугувало гарною ширмою для двоякого тлумачення закону.

Використання фахівців завжди було прогресивним моментом у боротьбі зі злочинністю, але велика кількість фахівців старого кшталту виявилися непотрібними для молоді радянської юстиції. Залучення до цього виду діяльності осіб, що не були "обтяжені" ні достатнім досвідом, ні необхідними знаннями, призвело до того, що в розробці законодавчих актів радянської влади брали участь головним чином не професіонали-юристи, а прості люди, покликані революцією вершити державні справи. Цим пояснюється і праг-

нення більш просто і дохідливо викладати законодавчі акти, оскільки чиновники — вихідці з народних низів — не завжди могли розуміти старий, важкий і складний канцелярський стиль⁶.

Надмірний формалізм юриспруденції, надання перебільшено великого значення формі правових актів, архаїчні звороти, шаблони, які характеризували діловодство і правотворчість дореволюційного періоду, було рішуче відкинуто. Суттєво оновились юридична термінологія кримінально-процесуального законодавства, стало менше спеціальних юридичних термінів і професійних виразів, ліквідувались занадто старі, архаїчні терміни, які не вживались у літературній мові, а також терміни, які відображали регулювання вже неіснуючих суспільних відносин. Але формування такого законодавства не завжди було виправданим.

У термінології кримінально-процесуального законодавства почали використовувати багато старих слів і словосполучень в інтересах нової ідеології: тюрма, арешт, позивач, відповідач, прокурор, адвокат, суд, правосуддя, судочинство, касація, апеляція, відвід, закон, злочин, порушити справу, притягти до відповідальності.

Перший Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) УРСР 1922 р. був написаний російською мовою. Статті Кодексу мали порядковий номер, але не мали назви, що свідчить про недосконалість юридичної техніки.

Реформа кримінального судочинства об'єднала народні суди та революційні трибунали в єдину судову систему. Після прийняття

Положення про судоустрій УРСР, затвердженого ВУЦВК 16 грудня 1922 р., яке об'єднало народні суди і військові трибунали в єдиний суд, до системи КПК були внесені суттєві зміни, вона була спрощена і стала більш структурованою.

Розробка та прийняття КПК було явищем позитивним, проте він мав безліч недоліків: деякі статті містили різні думки, штучно втиснуті в одне речення; іноді норми були виражені без достатньої чіткості і ясності; децю абстрактний характер мали окремі положення; не завжди вживалася вдала термінологія.

Утворення Союзу РСР і видання в зв'язку з цим Основ кримінального судочинства СРСР та союзних республік 1924 р., а також утворення в складі УРСР Молдавської АРСР зі своїми органами правосуддя і перебудова системи державного управління вимагали внесення до КПК УРСР 1922 р. досить значних змін, внаслідок чого було опрацьовано та 8 червня 1927 р. прийнято постановою ВУЦВК новий КПК УРСР з наданням йому чинності з 1 липня 1927 року.

КПК УРСР 1927 р. значно розширив права прокурора і слідчого. Щодо недоліків, то повноваження учасників процесу були сформульовані недостатньо чітко. Наприклад, у ст. 109 КПК значалося "Слідчий, якщо визнає отриманий матеріал від дізнання достатньо повним і достатньо роз'ясненим, має право не провадити попереднього слідства або обмежитися провадженням окремих слідчих дій. При цьому слідчий зобов'язаний виконати наступні слідчі дії, які у будь-якому разі є обов'язковими:

- 1) пред'явлення обвинувачення обвинуваченому;
- 2) допит обвинуваченого;
- 3) складення обвинувального висновку".

Використання законодавцем таких словосполучень, як "достатньо повним" і "достатньо роз'ясненим" не дають чіткого уявлення про критерії достатності матеріалу. В кожному випадку повнота матеріалу буде оцінена слідчим залежно від його інтелектуальних ресурсів та досвіду. Тому таке формулювання статті є неприпустимим, адже діяльність слідчого у кримінальній справі має бути регламентована достатньо чітко, щоб уникнути додаткових тлумачень та зловживань.

26 грудня 1933 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли постанову про суворе дотримання революційної законності, а в 1934 р. до КПК УРСР було внесено зміни і доповнення, спрямовані на посилення процесуальних гарантій громадян у кримінальному процесі. Цікавою є диференціація строків попереднього розслідування залежно від категорії обвинуваченого і потерпілого. Законодавцем вжиті такі терміни, як "терористична організація" та "робітники радянської влади".

Наведу ст. 113-1 КПК УРСР: "Слідство по справам про терористичні організації та терористичні акти проти робітників радянської влади належить закінчувати в строк не більше 10 діб", тоді як "Попереднє слідство повинно бути закінченим на протязі двох місяців з дня повідомлення обвинуваченому постанови про притягнення його як обвинуваченого" (ст. 113 КПК УРСР). Термін "повідомлення" характеризує процедуру

притягнення особи як обвинуваченого.

За Конституцією 1936 р. видання кримінального, цивільного і процесуальних кодексів перейшло до компетенції Союзу РСР, у зв'язку з чим законодавча діяльність УРСР у галузі кримінально-процесуального права припинилася. З 1936 р. до 1958 р. кримінально-процесуальне законодавство перебувало у віданні СРСР, однак КПК УРСР 1927 р. залишався чинним, оскільки новий КПК УРСР видано не було.

У 1953—1955 рр. ЦК КПРС і радянський уряд вжили ряд заходів, спрямованих на усунення грубих порушень законності, пов'язаних з культом особи, і зміцнення соціалістичної законності.

Звичайно, це відобразилось і на вдосконаленні закону, так як у цей період спостерігалася активізація наукової діяльності. Але слідча практика була обмежена існуючою на той час процесуальною формою.

У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Основи законодавства про судоустрій та Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік. Згідно з Основами 28 грудня 1960 р. було прийнято Кримінальний кодекс та Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (з введенням його в дію з 1 квітня 1961 р.)⁷. КПК 1960 р. зберіг наступництво щодо попереднього КПК України.

В основі його залишилась структура процесу (розгорнуте, детальне досудове розслідування і вирішальне значення судового розгляду), а також система процесуальних стадій; обсяг його (413 статей замість 465) змінився несуттєво.

Прийняття нового кримінально-процесуального законодавства у

1958—1960 рр. стало новим етапом розвитку пізнавальних можливостей слідчого під час розслідування злочинів.

Кримінально-процесуальним законодавством союзних республік були регламентовані нові способи отримання доказів — такі, як слідчий експеримент, перевірка показань на місці, впізнання. Але якщо впізнання здобуло "загально-союзне" визначення, то перевірка показань і слідчий експеримент у системі слідчих дій колишніх союзних республік розглядалися порізно. Зокрема, в КПК України (ст. 194) та Киргизії (ст. 174) — як "Відтворення обстановки і обставин події"; Латвії (ст. 185), Литви (ст. 205), Казахстану (ст. 130-1), Узбекистану (ст. 142-1) та Туркменії (ст. 173) — як "Перевірка показань"; Росії (ст. 183), Білорусі (ст. 182), Казахстану (ст. 131), Молдови (ст. 162), Грузії (ст. 183) та Туркменії (ст. 172) — як "Слідчий експеримент". У Таджикистані існувала одна слідча дія, яка об'єднувала слідчий експеримент і перевірку показань на місці. Точне визначення наводилося в ст. 183 КПК Таджикицької РСР, яка мала назву "Слідчий експеримент і перевірка показань на місці"⁸.

Кримінально-процесуальне законодавство Росії (ст. 183)⁹, Білорусі (ст. 182)¹⁰, Азербайджану (ст. 208)¹¹, Молдови (ст. 162)¹² передбачає слідчий експеримент як окрему слідчу дію, яка проводиться з метою перевірки й уточнення даних, доказів, які мають значення для справи, шляхом відтворення дій, обстановки або інших обставин певної події.

У кримінально-процесуальному законодавстві деяких республік передбачено 2 слідчі дії — пере-

вірку показань і слідчий експеримент (Казахстан — ст. 130-1, ст. 131, Туркменія — ст. 172, ст. 173).

У КПК Латвії передбачено самостійну слідчу дію — перевірку показань¹³. У ст. 185 КПК Латвії та ст. 173 КПК Туркменії зазначається, що слідчий може перевірити показання обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого чи свідка в їх присутності шляхом співставлення показань з обстановкою на місці¹⁴.

Отже, у кримінально-процесуальному законодавстві колишніх союзних республік не існувало єдиного погляду щодо назви, мети й суті розглянутих слідчих дій. До того ж не було вироблено загального підходу щодо визначення пізнавальних можливостей цих слідчих дій, процесуального становища їх учасників, методики оцінки та використання отриманих результатів.

Суттєві зміни і оновлення внесені до законодавства України, зважаючи на норми пункту 13 "Перехідних положень" Конституції України та прийняття Кримінального кодексу України. Необхідність перегляду окремих норм КПК України була зумовлена нагальними потребами сучасності, змінами суспільного ладу, політичної та економічної систем. Суттєвих змін і оновлення зазнав КПК України з прийняттям законів України від 21 червня 2001 р. № 2533-III та від 12 липня 2001 р. № 2670-III "Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України". Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 15 січня 2003 р. № 24 у рамках здійснення судово-правової реформи та у зв'язку з необхідністю виконання зобов'язань України

перед Радою Європи було утворено робочу групу з підготовки проекту нового КПК України. Робоча група вивчала КПК інших держав, зокрема Російської Федерації та європейських країн континентального права, зауваження і пропозиції, що надійшли від деяких державних установ, наукових і навчальних закладів, відомих вчених і практиків, використовувала матеріали судової практики, результати наукових досліджень, положення міжнародно-правових актів, зокрема таких важливих документів у сфері регулювання кримінального судочинства, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.), Основні принципи незалежності судових органів (1985 р.), Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином (1988 р.) та інших.

20 травня 2003 р. проект КПК було внесено на розгляд Верховної Ради України, він був прийнятий у першому читанні. Проте детальний аналіз цього проекту не був здійснений.

18 грудня 2005 р. знову розглядався новий проект КПК, який до сьогодні також не прийнято.

Захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та суспільства в цілому є неможливим без належно врегульованої та організованої процедури розгляду кримінальних справ. Метою і завданням нового КПК є приведення кримінально-процесуального законодавства у відповідність до Конституції України, узгодження з іншими законами та міжнарод-

ними стандартами у галузі кримінального провадження, усунення мовних та стилістичних недоліків.

Специфікою кримінально-процесуального права є те, що найменші відхилення від демократичних та гуманістичних засад можуть призвести до істотного порушення прав людини, інтересів усього суспільства та заподіяння шкоди авторитету держави¹⁵. Невипадково основоположні принципи кримінального процесу задекларовано в низці міжнародних документів про захист прав людини.

Проект КПК враховує виявлені на практиці недоліки кримінально-процесуальних норм, введених законами України від 21 червня 2001 р. і від 12 липня 2001 р., а також містить низку принципово важливих новел, спрямованих на забезпечення здійснення швидкого і справедливого судочинства, з одного боку, і одночасно дотримання прав учасників кримінального провадження, з іншого.

Серед основних новел — максимальне наближення до міжнародних норм, забезпечення принципів змагальності процесу, дотримання прав і свобод учасників кримінального судочинства, визначення ролі прокуратури, органів досудового слідства та суду, регламентація порядку закриття справ з nereабілітуючих підстав, запровадження суду присяжних, врегулювання питань міжнародного співробітництва у кримінальних справах.

Поряд з тим недотримання правил юридичної техніки у законотворчості збереглися й понині.

Текст проекту КПК України має недоліки з точки зору його стилю й мови. Це пояснюється, на мою думку, тим, що проводився пошук не стільки точного відобра-

ження дійсності, скільки компромісу між різними позиціями. Таким чином, проаналізувавши етапи формування кримінально-процесуального законодавства, доходимо ряду висновків:

q пізнавальні можливості розслідування на різних історичних етапах були суттєво різними;

q у кримінально-процесуальному законодавстві різних років допускались випадки невідповідності положень вимогам юридичної техніки; наявність стилістичних помилок у текстах призводить до неоднозначного сприйняття правових норм, ускладнення їх усвідомлення і роз'яснення та неоднозначності сприйняття закону як для осіб, що не мають юридичної освіти, так і для юристів;

q з розвитком наук, а особливо кримінального процесу та криміналістики (у період з 1953 до 1958 рр.), дещо розширились пізнавальні можливості слідчого в зв'язку з введенням в дію нового кримінально-процесуального законодавства, з'явилися нові слідчі дії такі, як впізнання, слідчий експе-

римент, перевірка показань, відтворення обстановки та обставин події, проте у кримінально-процесуальному законодавстві колишніх союзних республік не існувало єдиного погляду щодо назви, мети й суті цих слідчих дій; не було вироблено загального підходу до визначення пізнавальних можливостей цих слідчих дій, процесуального становища їх учасників, методики оцінки та використання отриманих результатів;

q початок ХХІ століття ознаменував введення нових форм пізнавальної діяльності, а саме: до КПК України внесено зміни, які передбачають проведення впізнання позавізуальним спостереженням, визнання результатів оперативнорозшукової діяльності — доказами;

q розробляється, але чомусь інертно, нове кримінально-процесуальне законодавство; за всіма правилами логіки кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство мали б прийматись одночасно, адже ми сьогодні фактично застосовуємо законодавство неіснуючої держави.

¹ Див.: *Исаев И.А.* История государства и права России: Учебн. пособ. — М., 1993. — С. 6.

² Див.: *Нажимов В.П.* Типы, формы и виды уголовного процесса. — Калининград, 1972. — С. 13—21.

³ Див.: *Буринский Е.Ф.* Судебная экспертиза документов. — СПб., 1903.

⁴ Див.: *Криминалистика* / Под ред. *Р.С. Белкина, Г.Г. Зуйкова.* — М., 1969. — Т. 1.— С. 72.

⁵ Див.: *Галаган І.С., Сушло Д.С.* Кримінальний процес УРСР. — К., 1970. — С. 13.

⁶ Див.: *Язык закона* / Под ред. *А.С. Пиголкина.* — М., 1990. — С. 48—52.

⁷ Див.: *Проблемы кодификации уголовно-процессуального права.* — М., 1987. — С. 14—22.

⁸ Див.: *Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской ССР.* — Баку, 1971; *Уголовно-процессуальный кодекс Грузинской ССР.* — Тбилиси, 1961; *Уголовно-процессуальный кодекс Казахской ССР.* — Алма-Ата, 1984; *Уголовно-процессуальный кодекс Киргизской ССР.* — Фрунзе, 1986; *Уголовно-процессуальный кодекс Латвийской ССР.* — Рига, 1985; *Уголовно-процессуальный кодекс Таджикской ССР.* — Душанбе, 1971; *Уголовно-процессуальный кодекс Туркменской ССР.* — Ашхабад, 1968; *Уголовно-процессуальный кодекс Молдавской ССР.* — Кишинев, 1985.

⁹ Див.: *Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РСФСР* / Науч. ред. *В.Т. Томилин.* — М., 1996.

¹⁰ Див.: *Комментированный Уголовно-процессуальный кодекс Белорусской ССР* / Под общ. ред. *А.А. Здановича.* — Минск, 1973. — С. 503.

¹¹ Див.: *Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской ССР.* — Баку, 1971. — С. 503.

¹² Див.: *Уголовно-процессуальный кодекс Молдавской ССР.* — Кишинев, 1985. — С. 496.

¹³ Див.: *Уголовно-процессуальный кодекс Латвийской ССР.* — Рига, 1985.

¹⁴ Див.: *Уголовно-процессуальный кодекс Туркменской ССР.* — Ашхабад, 1968. — С. 142.

¹⁵ Див.: *Коляда П.* Щодо проекту нового КПК // *Юридична Україна.* — 2003. — № 3. — С. 59.